

УДК 615.851

Л.Ф.Щербина

МОДЕЛЬ МЕТАТЕОРЕТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ПСИХОТЕРАПЕВТА

Представлено модель метатеоретичного мислення психотерапевта. Показано, що метатеоретичний рівень знань утворюють картина світу, епістемологічний стиль та концепти здорового глузду. Пропонується у як результат метатеоретичного мислення використовувати поняття “установки свідомості”, які реалізуються в аксіомах, нормативах та принципах мислення психотерапевта.

Ключові слова: метатеоретичне мислення, психотерапевт, установки свідомості.

Представлена модель метатеоретического мышления психотерапевта. Отмечено, что метатеоретический уровень знаний образуют картина мира, эпистемологический стиль и концепты здравого смысла. Предлагается в качестве результата метатеоретического мышления использовать понятие “установки сознания”, которые реализуются в аксиомах, нормативах и принципах мышления психотерапевта.

Ключевые слова: метатеоретическое мышление, психотерапевт, установки сознания.

У процесі надання психологічної допомоги психотерапевт обирає між двома шляхами: використанням відомих теорій і концепцій та самостійним мисленням разом із клієнтом для досягнення труднощів, з приводу яких звертається по допомогу останній. Перший шлях простіший, однак у такий спосіб часто неможливо врахувати актуальний ситуаційний та особистісний контекст. Другий шлях обирають психотерапевти, які мають чіткі орієнтири дослідження проблеми клієнта поза теоріями. Цей шлях надає більше професійної свободи, однак потребує усвідомлення зазначених орієнтирів, інакше фахова ситуація перетвориться на “сліпий пошук” рішення на кшталт так званої побутової психології. Метатеоретичні принципи мислення більшою мірою належать до сфери інтересів філософів. Їм приділяли увагу багато авторів (І.Я. Лойфман, В.А. Медведєв, Л.А. Мікешина, С.Ф. Самойлов, В.С. Степін та ін.). У той же час для психології ця галузь знань представляє особливий практичний інтерес. Адже від організації мислення психолога-консультанта, психотерапевта залежать якість та рівень відповідності професіональним стандартам їх діяльності. Сьогодні, коли кількість підходів до надання психоло-

гічної допомоги перевищує здатність окремого фахівця їх асимілювати, ієрархізувати та організувати для “внутрішнього використання”, завдання виведення системоорганізуючих принципів є надзвичайно важливим. Однак нині це завдання поки що не розв’язане.

Робіт, присвячених вивченню метатеоретичних принципів організації мислення психотерапевта та психолога-практика, вкрай мало. Серед них насамперед варто згадати роботи новосибірського автора В.Ю. Зав’ялова, який в основу запропонованої ним системи психотерапевтичної допомоги поклав принцип “пентадної організації” мислення психотерапевта.

Дану статтю присвячено визначенню та опису метатеоретичних орієнтирів дослідження проблеми клієнта, що задають вищий рівень мислення психотерапевта.

Перш ніж перейти до розгляду зазначених орієнтирів, необхідно визначити ідеальний результат розвитку мислення психотерапевта. Іншими словами, треба зрозуміти, на що мають “працювати” ці орієнтири, задля чого їх необхідно виявити та описати.

Означений ідеальний результат по-різному бачиться у різних моделях психотерапії, кількість яких, на думку різних авторів, варіює від двох до шести. Найчастіше говорять про дві основні моделі: медичну та психологічну [1]. Зупинимось на їх розгляді докладніше, оскільки відповідь про “ідеальні” характеристики мислення психотерапевта у них будуть різними.

Отже, у медичній моделі психотерапії головною мішенню є симптом, “пошуком і ліквідацією причини якого практично не займаються” [1, с. 5]. Знання нозології, синдромології, клінічної картини розладів є у цій моделі базовими знаннями психотерапевта. Пацієнт, по суті, у такому підході є об’єктом впливу психотерапевта-експерта, до завдань якого входять постановка діагнозу, призначення схеми лікування тощо. Участь пацієнта у психотерапії є мінімальною: він має приймати призначене лікування.

У психологічній моделі домінуючим є постулат про необхідність участі клієнта у психотерапії: він – головна “дійова особа” у цьому процесі, психотерапевт же лише професійно супроводжує його. Характерним у психологічній моделі є обережне ставлення до теорій. За виключенням традиційних методів психоаналітичної психотерапії, у цій моделі надають перевагу активному пошуку стратегій покращення життя та особистісного розвитку самим клієнтом. Завдання ж психотерапевта – створити умови для такого пошуку.

Теоретичні базиси цих двох моделей не можуть бути інтегровані, оскільки і цілі, і засоби психотерапії бачаться у них по-різному. Якщо у медичній моделі у розумінні цілей акцент – на полегшенні страждання пацієнта, то у психологічній – на особистісному посиленні та розвитку. Бачення засобів психотерапії також різне: засоби “впливу на психіку і сому через психіку” – у медичній моделі – та засоби створення умов для продуктивної взаємодії із клієнтом – у психологічній. Тому у літературі знаходимо критичні зауваження прибічників кожної з моделей на адресу іншої. Тривала дискусія висвітлювала і сильні, й слабкі сторони обох підходів.

Так, представники психологічної моделі психотерапії справедливо зазначають, що у “протилежаному таборі” обмежується особистісний ресурс самого клієнта, експертна позиція психотерапевта унеможливорює повноцінну участь клієнта у психотерапії, посилюючи у нього стан “вивченої безпорадності” та, що особливо важливо у контексті теми даного дослідження, такий підхід передбачає несамотійність, стереотипність мислення обох учасників психотерапевтичного процесу. Адже у медичній моделі психотерапії у своєму мисленні психотерапевт відштовхується від “готових знань” – із нозології, симптомології, засобів психологічної допомоги, що надаються на кшталт ліків. Виведення ж нових знань у діалозі із клієнтом у цьому підході загалом не практикується.

У свою чергу, представники медичної моделі звинувачують своїх опонентів у схильності до абсолютизації, ігнорування законів діалектики. М.Є Бурно, продовжувач традицій клінічної психотерапії, творець терапії творчим самовираженням, клінічне мислення протиставляє психологічному, яке, на його думку, є “аутистичним” за своєю природою [2]. Під аутистичністю М.Є. Бурно розуміє природну схильність до ідеалістичного мислення: “психолог-аутист” часто вводить у свою “замкнену психологічно-аутистичну систему, яка може бути геніальною”, доволі широке коло людей. Типовий же клініцист, на думку автора, – “реаліст, діалектик, який все розкладає по місцях у душі клінічної системи показань та протипоказань, хоча й на шкоду геніальності у її прийнятому, “божевільному” сенсі”.

В.Ю. Зав’ялов, який знаходить слабкі місця як у психологічному, так і у клінічному мисленні, зазначає, що мислення психотерапевта, щоб виконувати свої функції, має бути повним, точним, реалістичним. Він, як і М.Є. Бурно, вбачає у психологічному мисленні недостатність реалістичності та діалектизму. Однак клінічне мислення, на його думку, тим більше не може претендувати на роль ефективного інструменту в допомозі

особистості, оскільки не використовує ресурси клієнта, нав'язуючи йому готові алгоритми виходу із важкої ситуації життя. В.Ю. Зав'ялов [4] пропонує використовувати у психотерапії традицію вивідного знання та сократівського діалогу. Такий підхід дає можливість, залишившись на позиціях реалізму, повно, діалектично розмислити проблему клієнта, допомогти йому наблизитися до сутності тих труднощів, з якими він зіткнувся, та знайти відповідні природі цих труднощів засоби розв'язання. Тобто мислення психотерапевта, щоб створювати умови для пошуку корисних для виходу із життєвого тупика ідей, має бути ще й самостійним.

Отже, щоб уникнути викривлень мислення і медичної, і психологічної моделей, мислення психотерапевта має бути діалектичним, повним, реалістичним, гнучким, самостійним. Але такі властивості мислення можуть реалізовуватися лише за наявності чітких метатеоретичних орієнтирів.

Ознайомлення із філософськими джерелами, що стосуються метатеоретичного рівня знання, та психологічними працями, що аналізують специфіку та ефективність професійної діяльності психотерапевта, дає можливість представити модель метатеоретичного знання психотерапевта, яке включає три найважливіші компоненти: картину світу, епістемологічний стиль та концепти здорового глузду (рис.1).

Рис. 1. Модель метатеоретичного рівня знань психотерапевта

Метатеоретичний рівень знань утворює певну систему координат, у якій, власне, й розгортається мислення психотерапевта. Між складовими цього рівня існують взаємозв'язки. Епістемологічний (пізнавальний) стиль складається на основі гносеологічних, логіко-методологічних та аксіологічних принципів, якими керується психотерапевт. Ці принципи, у свою чергу, формуються у взаємодії психотерапевта із культурою, в якій він живе, через засвоєння норм та цінностей суспільства загалом та професійної спільноти зокрема. Епістемологічний стиль як стійка система загальноприйнятих методологічних нормативів та узагальнених принципів, на які спирається психотерапевт, існує у тісному зв'язку з картиною світу останнього. Загалом між картиною світу та стилем мислення психотерапевта існують діалектичні відношення: з одного боку, існуюча картина світу впливає на формування стилю мислення, з іншого – стиль мислення, властивий фахівцю, специфікує його картину світу. Кожній картині світу відповідає свій стиль мислення.

Картина світу формується одночасно із епістемологічним стилем психотерапевта. У психології картина світу розглядається як “індивідуальна система уявлень про те, як влаштований світ у різних його деталях”; ця система відрізняється суб'єктивною зв'язністю [5, с. 11-29]. Д.О. Леонтьєв зазначає, що для досягнення та підтримання такої зв'язності “діри”, які мають місце у реальному досвіді людини, мають заповнюватися уявленнями, продуктами уяви, запозиченими когнітивними схемами. Потреба у наявності певної картини світу є нагальною для особистості. Об'єктивність, точність цієї картини турбує людину вже у другу чергу. За цією ознакою індивідуальна картина світу відрізняється від наукової, для якої необхідні перевіреність, доведеність її складових.

Центральним компонентом картини світу є світогляд, до якого відносяться структуровані, узагальнені судження або уявлення про загальні закономірності, яким підпорядковуються світ, суспільство.

Отже, картина світу із ядром у вигляді світогляду є відносно постійним метатеоретичним утворенням, яке складають структурно пов'язані елементи. Статус цього утворення, зафіксований у означенні “метатеоретичне”, означає, що на нього здійснюють вплив теоретичне та емпіричне знання, та, разом з тим, фіксуючись у ньому у вигляді деяких вивірених результатів, постулатів, когнітивних схем, принципів, впливають на власне емпіричне та теоретичне пізнання. Однак індивідуальну картину світу утворюють не лише квінтесенція теоретичного та емпіричного знання про світ, але й

соціокультурні схематизми, особливості знакових систем, через які ці знання заломлюються (насамперед, мови), особистісний смисл світоглядних уявлень, тобто своєрідна “поправка на особистість”.

Для того, щоб виконувати свої функції, картина світу має характеризуватися оптимумом пластичності-ригідності. З одного боку, картина світу має бути відносно сталим метатеоретичним утворенням, щоб містити деякі незмінні орієнтири, з іншого – вона має бути гнучкою, щоб відображати зміни у життєвому світі особистості. Як недостатня сталість, постійність, так і надмірна ригідність, закостенілість картини світу ускладнюють особистісний розвиток та соціальне функціонування людини.

І з епістемологічним стилем, і з картиною світу зв’язані концепти здорового глузду. Здоровий глузд у філософії та психології розуміється як значною мірою неусвідомлювана сукупність способів пояснення та оцінки спостережуваних явищ зовнішнього та внутрішнього світу. Здоровий глузд відносять не до сфери знань, а до засобів відбору знань, що формуються у життєвому досвіді особистості та є певною його результуючою. Епістемологічний стиль психотерапевта коригує та значною мірою обумовлює концепти здорового глузду та наявну картину світу. У той же час, концепти здорового глузду та картина світу є деякими сталими метатеоретичними утвореннями, у контексті яких відбувається становлення властивого людині епістемологічного стилю.

Складові метатеоретичного знання психотерапевта функціонують на двох рівнях: доконцептуальному та концептуальному. Тобто одну частину конструктів, що входять до цього різновиду знань, психотерапевт добре усвідомлює і може концептуалізувати, іншу – усвідомлює недостатньо повно, відтак – не здатен концептуалізувати. При цьому така дворівневість за критерієм міри концептуалізації властива усім складовим метатеоретичного знання: картині світу, епістемологічному стилю, конструктам здорового глузду. Не зважаючи на різний рівень осмисленості, конструкти і доконцептуального, і концептуального рівнів здійснюють однаковий вплив на нижчі за функціональним значенням рівні мислення психотерапевта (емпіричний та теоретичний), на характер їх перебігу та результати.

Орієнтуючись на таку модель метатеоретичного знання психотерапевта, можемо тепер зробити наступний необхідний крок: побудувати модель метатеоретичного мислення психотерапевта.

У психології традиційно говорять про два рівні знання: емпіричний та теоретичний. Останнім часом все частіше йдеться й про третій рівень – метатеоретичний, хоча більше йому приділено

уваги у філософській літературі. У психології ж цей рівень знань є практично не дослідженим. Однак завданням даного дослідження є вивчення складнішого феномену – відповідного цьому рівню знань способу мислення.

Адже емпіричному та теоретичному рівням знання відповідають емпіричне та теоретичне мислення, що досліджені та описані як у філософії, так і у психології. Очевидно, метатеоретичному рівню знань відповідає метатеоретичне мислення. Якщо емпіричне та теоретичне мислення відбуваються за рахунок змісту знань відповідного рівня та “працюють” на створення нового такого змісту, то й перебіг метатеоретичного мислення стає можливим за умови використання відповідного рівня знань. Теоретичне та емпіричне мислення відрізняються одне від одного за характером понять, якими мислення оперує. Теоретичне мислення спирається на точно визначені, уніфіковані за змістом поняття, відносно яких існує високий ступінь згоди людей. Емпіричне мислення використовує ситуативно визначувані поняття, ступінь згоди різних людей про які може бути дуже низьким [3]. І емпіричні, і теоретичні поняття, за Давидовим, є результатом процесу узагальнення. Однак емпіричне поняття формується на основі безпосередньо, “ситуативно” спостережуваних зв’язків між предметами та явищами, теоретичне поняття – на основі істотних зв’язків. На що ж спирається метатеоретичне мислення?

Виходячи із моделі метатеоретичного рівня знань, слід визначити, що такими “опорами” метатеоретичного мислення є аксіоми, методологічні нормативи та принципи. Вони є одночасно продуктом та засобом цього рівня мислення. Отже, результат емпіричного мислення – емпіричне узагальнення (емпіричне поняття); результат теоретичного мислення – теоретичне узагальнення (теоретичне поняття), що дає можливість встановлювати істотні зв’язки між досліджуваними об’єктами, закони функціонування досліджуваного; результат метатеоретичного мислення – певні передумови, реалізовані в аксіомах, нормативах, принципах теоретичного мислення.

Однак необхідно знайти певне узагальнююче поняття для перерахованих передумов на кшталт “емпіричних понять” та “теоретичних понять”. Аналіз психологічних та філософських джерел допоміг вивести поняття “установка свідомості” [6].

Вчені зазначають, що установки спричиняють викривлення реальності у свідомості людини, оскільки завдяки ним остання бачить одні та майже не звертає уваги на інші моменти реальності. Як бачимо, йдеться про картину світу, властиву індивіду. Існує багато термінів, що описують готовність суб’єкта до певного способу

поведінки та діяльності, зокрема – теоретичної: “фіксовані установки”, “установки теоретичної поведінки”, “установки пізнання” (Д.М. Узнадзе), “теоретичні установки”, “фіксовані диспозиційні установки” (Ш.А. Надірашвілі), “сміслові установки” (А.Г. Асмолов). Традиційно у розумінні установки робиться акцент на несвідомому аспекті обумовленості поведінки людини. Ми зупинились на терміні “установки свідомості”. Цей термін використовує С.Ф. Самойлов для пояснення обумовленості теоретичного рівня пізнання феноменами метатеоретичного рівня [6]. Автор пише про установки свідомості, властиві релігійному, науковому та філософському пізнанню.

Релігійна установка свідомості визначається як поклоніння, оскільки в ній задаються форми взаємодії людини із надприродним буттям. Філософська установка свідомості характеризується націленістю на розкриття смислу. Наукова ж установка визначається як пояснення.

Отже, можемо подати рівні (форми) мислення психотерапевта, їх основні методи та істотні результати таким чином (рис. 2).

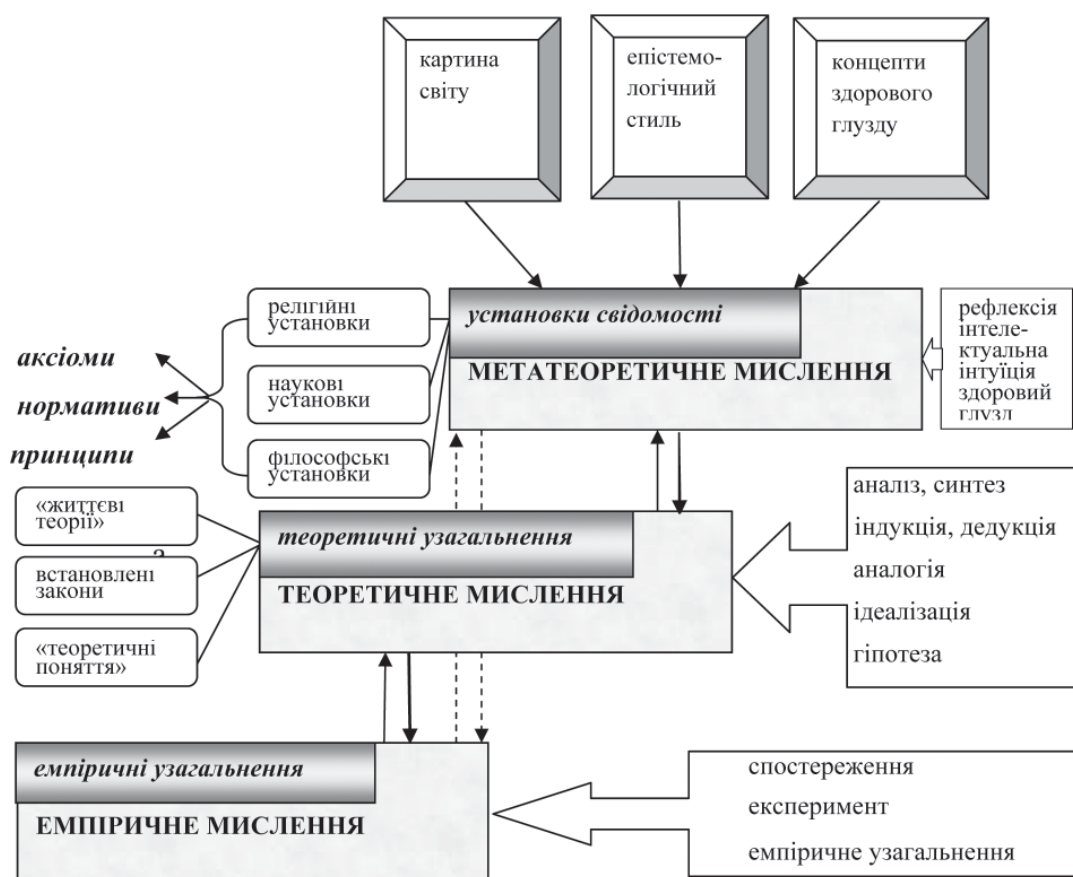

Рис.2. Модель мислення психотерапевта із врахуванням метатеоретичного рівня

Примітка: пунктирною, тонкою та жирною стрілками позначено міру впливу одного рівня на інший.

Рис. 2 потребує додаткового пояснення. На ньому зображено трирівневу структуру мислення психотерапевта. Головним результатом емпіричного рівня мислення є емпіричне узагальнення (“емпіричні поняття”, за В.В. Давидовим). Такі узагальнення здійснюються на основі спостереження, експерименту та власне емпіричного узагальнення у сенсі методу цього пізнавального рівня.

Результатом теоретичного мислення є відповідно узагальнення вищого рівня – теоретичне узагальнення. Його проявами можуть бути “теоретичні поняття” (за В.В. Давидовим), встановлені закони та закономірності, “життєві теорії”. Здійснюється теоретичне узагальнення за допомогою аналізу, синтезу, дедукції, індукції та інших теоретичних методів.

Нарешті, результат метатеоретичного рівня мислення – це установки свідомості, головними серед яких є релігійні, наукові та філософські установки, які в кінцевому варіанті реалізуються у відповідних аксіомах, нормативах та принципах. Здійснюється метатеоретичне мислення за допомогою рефлексії, інтелектуальної інтуїції та здорового глузду.

Між усіма рівнями мислення існують зв’язки. Теоретичне мислення “будується” на фундаменті та із матеріалу емпіричного мислення: результатів спостереження, експерименту, первинних, емпіричних узагальнень через теоретичні способи їх аналізу. З іншого боку, за допомогою засобів емпіричного мислення перевіряються теоретичні гіпотези, моделі, теорії тощо.

Метатеоретичне мислення “виростає” із теоретичного, власне є його верхівкою. Через рефлексію теоретичних результатів та, у першу чергу, засобів теоретичного мислення здійснюється метатеоретичне мислення: “мислення мислення”, тобто отримується знання про те, як саме ми мислимо, які засоби використовуємо. У свою чергу, метатеоретичні принципи та нормативи регулюють теоретичне мислення.

Зв’язки між сусідніми рівнями мислення є більш очевидними, хоча не варто випускати з поля зору й зв’язки між нижнім та верхнім рівнями, тобто між емпіричним та метатеоретичним мисленням. Установки свідомості задають певну пізнавальну систему координат не лише для теоретичного мислення, але й для емпіричного. Здійснення емпіричних узагальнень, емпірична перевірка теорій та гіпотез відбувається під впливом метатеоретичних орієнтирів. У той же час поява цих орієнтирів не могла б відбутись без початкового етапу мислення, первинних емпіричних узагальнень та багаторазової емпіричної перевірки.

Як бачимо, мислення психотерапевта являє собою складну трирівневу структуру, між елементами якої існують зв’язки.

Метатеоретичне мислення відіграє роль системи координат, у якій і відбувається процес висування та перевірки гіпотез, узагальнення різного рівня, моделювання, тобто усе те, що складає зміст діяльності психотерапевта, який покладається у допомозі клієнту на здатність самотійно мислити.

Подальші розвідки стосуватимуться емпіричного дослідження метатеоретичного мислення психотерапевта.

Список використаних джерел

1. Бурлачук Л.Ф. Психотерапия / Л.Ф.Бурлачук, А.С.Кочарян, М.Е.Жидко. – СПб: Питер. – 2009. – 496 с.
2. Бурно М.Е. Практическое руководство по терапии творческим самовыражением /М.Е.Бурно. – М.: Академический проект, ОППЛ. – 2003. – 880 с.
3. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения /В.В.Давыдов. – М.: ИНТОР. – 1996. – 544 с.
4. Завьялов В.Ю. Смысл нерукотворный: Методология дианалитической терапии и консультирования /В.Ю.Завьялов. – Новосибирск: Издательский дом “Манускрипт”, 2007. – 286 с.
5. Менталитет и коммуникативная среда в транзитивном обществе / Под ред. В.И. Кабрина и О.И. Муравьевой. – Томск: Томский государственный университет, 2004. – 280 с.
6. Самойлов С.Ф. Метатеоретическая интерпретация философии культуры: фвтореф. дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.13. – Ростов-на-Дону, 2009. – 42 с.

The article presents a model of therapist metatheoretical thinking. It is shown that the metatheoretical level of knowledge consists of a picture of the world with its core in the form of outlook, epistemological style and concepts of common sense. As a result of metatheoretical thinking proposed to use the term “settings of consciousness” which are implemented in the axioms, norms and principles of therapist thinking.

Keywords: metatheoretical thinking, therapist, settings of consciousness.

Отримано: 21.02.2012 р.